

Смольсон М.Л.

ІНТЕЛЕКТ І МЕНТАЛЬНІ МОДЕЛІ СВІТУ

Ментальні моделі світу розглянуто в статті як парадигми, як інтерпретаційні схеми (фільтри), як згорнуті ментальні структури, як репрезентанти ригідності або гнучкості у конституюванні світу, як ментальне підґрунтя розпізнавання образів. Показано, що ментальні моделі є продуктом діяльності інтегрованого інтелекту і психологічним механізмом інтерпретаційного процесу.

The article views mental models of the world as paradigms, as interpretation schemes (filters), as folded mental structures, as representatives of rigidity or flexibility in the process of constituting the world, as mental basis for image recognition. It is shown that mental models are the product of integrated intellect's activity and psychological mechanism of interpretation process.

Провідними функціями інтелекту, які конституюють його активність, суб'єктність і створювальні можливості, є, відповідно до нашої концепції, відображувальна, ціннісно-орієнтувальна і прогностично-перетворювальна [12]. Відображувальна функція інтелекту забезпечує побудову системи ментальних моделей світу, відбиту в архітектурі когнітивної системи. Тому суб'єктивний характер відображення можна тлумачити як джерело особистісної своєрідності інтелекту, який конструє, творить свій власний світ. Через особистісну своєрідність відображення пов'язано з ціннісно-орієнтувальною функцією інтелекту, а через активність і гнучкість – з його прогностично-перетворювальною функцією. Ціннісно-орієнтувальна функція інтелекту об'єднує функцію орієнтування в довкіллі і функцію ціннісного структурування дійсності, тому її можна назвати і регулятивною, або смисловою. Інтелектуальна діяльність (інтелектуальна дія) відбувається на орієнтувальній осно-

ві, має орієнтувальну частину і забезпечує орієнтувальний компонент будь-якої практичної дії, інакше кажучи, орієнтувальну функцію інтелекту.

Прогностично-перетворювальна функція інтелекту відповідає за два взаємопов'язані аспекти – прогнозування і перетворення. Інтелектуальне прогнозування ґрунтується на відповідній функції мислення. Мислення, як відомо, не тільки забезпечує процес прогнозування, але само є прогнозуванням. При цьому суб'єкт перетворюючого мислення несе відповідальність за перетворення та їх наслідки, супутні зміни тощо. Через прогностично-перетворювальну інтелектуальну функцію може бути проаналізоване співвідношення інтелекту і творчості, творчої та інтелектуальної діяльностей. Саме ця функція забезпечує породження ряду провідних складових в структурі творчості, зокрема, нових для суб'єкта цілей, конструювання нових предметних світів. Однак безпосереднього переходу від інтелекту до творчості немає, творчість є особистісним дериватом інтелекту.

Уміння сприймати, обробляти, фільтрувати, засвоювати і використовувати інформацію різної модальності, перетворювати її на знання і далі – на засоби розв'язування задач (професійних, особистісних та ін.) є надзвичайно важливим інтелектуальним умінням сучасної людини. Для цього потрібні адекватні розуміння та інтерпретація (в тому числі контекстів, неявних смислів, помилок), розвинені мова і мовлення, пам'ять й увага. Принциповим моментом для успішної інтелектуальної самореалізації є розвиток рефлексії, вміння змінювати рефлексивну позицію, виходити за рефлексивні межі ситуації, а також наявність репертуару інтелектуальних стратегій [14], які ми тлумачимо як дієву складову ментальних моделей.

Сучасні концепції безперервного прижиттєвого (life-span) розвитку, тобто розвитку, який відбувається протягом усього життя, стверджують, що будь-якому процесу розвитку є властивою внутрішня динаміка набутого і втраченого [1; 2; 8; 9]. Відповідно до цієї концепції, інтелектуальний розвиток відбувається все життя і є багатовимірним, однак функціонування інтелекту змінюється – плинний (операційно-динамічний) інтелект поступово перетворюється на кристалізований (предметно-змістовний). Операційно-

динамічний інтелект пов'язаний з вихідною організацією переробки інформації і розв'язування задач, а предметно-змістовний – з функціонуванням операційно-динамічного в контексті нових знань і життєвих ситуацій. Тому процес успішної інтелектуальної самореалізації, розвитку та ампліфікації інтелекту є неможливим без поступового набуття мудрості, яку ми за Р. Стернбергом [13], П. Балтесом [2] і М.О.Холодною [16] визначаємо як систему неявних поведірних знань, комплексних гнучких ментальних моделей або систем розпізнавання образів [4], об'єднаних у варіативну і гнучку метаментальну модель.

Ментальна модель у такому контексті розглядається як продукт роботи коаліційованого інтелекту, в якому активно і продуктивно задіяні як когнітивні, так і метакогнітивні його складові, а також всі три основні функції – відображувальна, ціннісно-орієнтувальна, прогностично-перетворювальна. Ми вважаємо, що вона є відрефлексованим конгломератом образу та концепту (когніції), ширшим за образ і концепт, оскільки при цьому поєднанні виникає нова якість. Ментальні моделі світу (розумові моделі) фіксують зміст і рівень розуміння людиною себе, інших та довкілля, вони тісно пов'язані зі знаннями та переконаннями особистості, з інтелектуальною обробкою (відображенням, усвідомленням, закарбуванням та інтерпретацією) особистого досвіду. Тому ментальні моделі можна до деякої міри вважати стійкою інтелектуальною ознакою особистості, хоча вони і змінюються в онтогенезі, в кризових життєвих ситуаціях тощо. Серйозне перетворення системи ментальних моделей фахівці тлумачать як ознаку особистісного зростання.

З іншого боку, ментальні моделі світу є внутрішнім психологічним механізмом інтерпретаційного процесу, а розуміння світу та відповідні дії визначаються, як відомо, не самими подіями, а їх інтерпретаціями або, інакше, інтерпретаційними схемами [10; 11]. Тому наші індивідуальні або групові ментальні моделі (результат суб'єктивного відображення та інтерпретації власного досвіду або досвіду групи, популяції, суспільства) конструюють (конституують) наш світ, при чому не абстрактно, а абсолютно конкретно, безпосередньо втручаючись в питання життя і смерті.

Найбільш яскравим прикладом з останнього минуло-

го фахівці вважають події 11 вересня 2001 року [15]. Конгресом США було проведено розслідування того, що саме і яким спецслужбам було відомо перед подіями. З'ясувалося, що була відома інформація щодо підготовки терористичного акта з використанням літака (літаків), орієнтовної дати теракту і навіть щодо потенційних учасників. Однак ця інформація фільтрувалась (ми б сказали, інтерпретувалась) через наявні ментальні моделі щодо тероризму загалом і тому не викликала відповідних антитерористичних дій. Ці ментальні моделі чинили принциповий вплив на всіх етапах розгортання трагічних подій. По-перше, молоді “нормальні” представники середнього класу не відповідали розповсюдженій ментальній моделі терориста. Саме тому вони могли без перешкод вивчати льотну справу, збирати інформацію про авіаперельоти будь-якого змісту і не викликали жодної підозри, інакше кажучи, не було жодної спроби реінтерпретації у період до терактів. По-друге, відомим на той момент був розповсюджений план захоплення літаків терористами. Вони брали пілотів і пасажирів у заручники, улітали за кордон і звідти повідомляли про свої вимоги. Вважалося, що за таких умов найбезпечніше для пілотів і пасажирів і найефективніше для антитерористичних операцій – не чинити жодного опору. Таку, в даному випадку абсолютно неефективну, модель і реалізували пілоти і пасажирів трьох захоплених літаків.

Однак існує міф про четвертий літак, який летів на Капітолій. Пасажирів якимось чином одержали інформацію про події з Всесвітнім Центром торгівлі, зрозуміли, що це не “звичайний” терористичний акт, і миттєво перетворили власні ментальні моделі, тобто реінтерпретували події. Далі вони діяли відповідно до нового (адекватного) бачення ситуації, нової ментальної моделі світу, намагалися зупинити терористів, внаслідок чого літак не досяг мети і розбився в західній частині штату Пенсильванія. Це може бути переконливим свідченням вирішального місця *ментальної моделі як інтерпретаційного фільтру* в ефективності дій.

На сьогодні існує багато підходів до розгляду поняття *ментальна модель світу* [4; 5; 6; 11; 13; 15; 16; 17; 18]. Вважається, що першим, хто ще у 1943 році писав про ментальні моделі як про психологічні репрезентації реальних, гіпоте-

тичних та уявних ситуацій, був шотландський психолог К.Крейк. Пізніша його праця визначає ментальні моделі як "глибоко вкорінені передбачення, узагальнення або навіть картини та образи, які впливають на наше розуміння світу і поведінки" (цит. за [15, с. 249]).

Розуміння *ментальної моделі світу*, в свою чергу, пов'язано з загальнонауковим розумінням поняття *моделі*. Так, наприклад, всі виділені Н.Мулудом [7] характеристики моделі як загальнонаукового поняття (семіотичне підґрунтя моделі, задіяність різних пізнавальних процесів в її побудові, інструментальна і прагматична функції, динамічність та операціональність, які виявляються в процесі перетворення, конститууючий характер, проспективність та постійний пошук смислу в процесі моделювання) видаються нам принциповими також і для визначення та аналізу ментальної моделі світу (більш докладно див. [11]).

Своєю чергою, заслуговує на увагу тлумачення поняття моделі в контексті ментального моделювання [3]. М. Вартовський розглядає проблему моделювання взагалі і світу зокрема надзвичайно широко. Одним з принципово важливих, як на нашу думку, аспектів тут є аналіз моделі як способу дії, тобто акцент на дієвості створеної моделі, її прогностичності та відповідних можливостях.

Наші уявлення про майбутнє, наша винахідливість, творчість, вільне мислення, за Вартовським, обмежені вже створеною ментальною моделлю світу. Однак динамічність цієї моделі, її прогностична цінність (моделі планування і досягнення цілей) дає можливість створювати уявлення про довготривале майбутнє (часова координата є, як ми уже неодноразово вказували, провідним складником ментальної моделі світу [11]).

Для М. Вартофського є принциповим указати на помилковість поглядів на майбутнє як на "іграшку уяви", "фантастичне життя неадекватно зрозумілого сучасного". Адже саме "*прототип орієнтованої в майбутнє дії*, в якому майбутнє уявляється чимось більшим, ніж сліпа неухильність процесу слідування часу, і включає в себе певні передбачувані цілі як зміст цього прототипу", він і називає *моделлю* [3, с. 124]. Під моделлю він має на увазі не просто певну сутність, а скоріше спосіб дії, який представляє цю сутність. В цьому

смислі моделі – це і втілення цілей, і в той же час інструменти здійснення цих цілей.

Для витлумачення в цих поняттях не просто певної ментальної моделі, а *ментальної моделі світу*, надзвичайно важливим є введене М. Вартофським поняття модельної дії. При розгляді модельної дії мається на увазі, що вона виступає як нормативний прототип, функції якого не просто описові, але й імперативні. Ми маємо дію або спосіб дії, який може бути раціонально і універсально відтворені. Отже, модельна дія – більш ніж дія, вона також і *заклик до дії*.

І ще одна властивість моделей за Вартофським. Моделі спеціально створюються як репрезентаційні артефакти і тому мають рефлексивну та метакогнітивну функцію, тобто служать тим знаряддям, завдяки якому свідомість стає самосвідомістю. Тут під самосвідомістю розуміється не просто усвідомлення себе, а скоріш усвідомлення власної діяльності, “когнітивне присвоєння світу”, яке суттєво опосередковується репрезентацією [там само, с.15].

Отже, сумуємо внесок філософського розуміння поняття “модель” М.Вартофським до аналізу ментальної моделі світу. *Модель є репрезентаційним артефактом*, який організує людську діяльність (модельна дія, модель як спосіб дії, заклик до дії) та людську самосвідомість, рефлексивні процеси. Крім того, моделі цілеспрямовані та нормативні. Дуже важливим у цьому контексті нам видається також розгортання дієвості моделі в часі та просторі, адже *модель розглядається як прототип спрямованої у майбутнє дії*.

Не викликає сумнівів також наявність глибинного зв'язку між ментальною моделлю світу і мовою (мовленням) або, ширше, семіотичними засобами усвідомлення та опису світу. Так, Т.В. Цивьян розглядає мову як універсальний код моделі світу. Відповідно, мова формує модель світу і формується нею, вона одночасно є її суб'єктом і об'єктом [17]. В такому контексті ментальну модель автор визначає як “скорочене і спрощене відображення усїєї суми уявлень про світ в даній традиції, які взяті в їх системному та операційному аспекті” [там само, с. 5]. Поняття “світ” при цьому розуміють як людину і середовище в їх взаємодії, або як результат переробки інформації про середовище і людину.

Принциповим моментом є те, що ментальна модель ре-

алізується як сполучення різних семіотичних втілень, причому всі вони скоординовані між собою і утворюють єдину універсальну систему, якій підпорядковані.

Вивчаючи архетипічну, або, інакше, міфологічну ментальну модель, Т.В.Цивьян розглядає її як орієнтовану на опис основних параметрів всесвіту: часово-просторових, причинних, етичних, кількісних, семантичних та персонажних. Способом опису є система бінарних опозицій з 10-20 пар протилежних ознак, які мають, відповідно, позитивні і негативні значення. Якщо йдеться про структуру простору, прикладом таких бінарних опозицій є: верх – низ, небо – земля, правий – лівий та ін; про структуру часу: день – ніч, літо – зима тощо. Кольори, природа, культура, соціальні категорії та інше теж відображаються в ментальних семіотичних структурах на основі наборів двоїчних ознак. Відповідно, конструюються універсальні знакові комплекси, за допомогою яких засвоюється світ. Всі ліві і праві частини опозицій утворюють єдності, співвідношення між якими може бути описано за допомогою більш загальних опозицій: щастя – нещастя, життя – смерть.

Звернімо увагу на те, що в цій концепції ментальної моделі суб'єкт конструює не сам світ (середовище), як у більшості постмодерністських підходів, а універсальні знакові комплекси, за допомогою яких цей світ засвоюється і транслюється. Універсальні знакові комплекси ментальної моделі реалізуються в різних кодових системах (кольоровий, числовий, музичний коди тощо). Цей складний конгломерат на семантичному рівні є єдиним, оскільки описує той самий об'єкт – світ з точки зору того ж самого суб'єкта – людини. Тому можливим є "переклад" з однієї семіотичної системи на іншу.

Однак саме мова розглядається як *метамова ментальної моделі*. Наступні властивості мови забезпечують їй виключне місце в системі кодів ментальної моделі:

- мова і тільки мова може описати ММ у всій її сукупності і з будь-яким ступенем докладності;
- мова може описати не тільки власну ММ, але й будь-яку чужу;
- мова є посередником при переході з одного кода ММ на інший [17, с. 32].

Без допомоги мови наші уявлення про ментальну модель взагалі, про власну ментальну модель і тим більше про чужі моделі, як образно каже автор, “зависають у повітрі”, тобто не можуть бути адекватно відрефлексовані і, відповідно, трансльовані.

Отже, не тільки психологічний, а й лінгвістичний підхід теж дає можливість відчутти суб’єктивний характер ментальної моделі, її залежність від семіотичної системи, якій надається перевага, специфіки мови і мовлення, чіткості або розмитості усвідомлення бінарних опозицій, децентраційних складових інтелекту. Останній чинник є принциповим, оскільки навіть автор описаного підходу визнає, що при всій практичності і необхідності засобів – опозицій вони недостатні для того, щоб виразити сенс життя, сенс світу, які потребують для свого опису і існування засобів, які “переборюють і навіть спростовують детермінованість” [там само, с. 6]. Відповідно, провідним шляхом переборення детермінованості є позначення об’єкта через *інше*, а визначення ставлення до нього – через ставлення *значущого іншого*.

Проаналізовані вище підходи переконливо свідчать про роль складників та функцій інтелекту (репрезентаційної, децентраційної, смислової, прогностичної функцій, рефлексії та інших метакогніцій тощо) у побудові ментальної моделі світу [11; 12].

Крім того, наявність у людини ментальної моделі світу є принциповим доказом її дієвості та дієздатності, навіть при зовнішній пасивності та можливо навіть певній неадекватності. Так, М. Епштейн у полемічній статті “Безумство як екстаз та доктрина” [19] вводить поняття так званого доктринального безумства – не як відсутності розуму, а певного післярозумового стану (“безумство ... так відноситься до розуму, як мовчання до мовлення... ділить з ним інтенціональну оберненість свідомості на щось...” [19, с. 165]). Однаково “безрозумною” є як ригідна, негнучка ментальна модель, так і модель дуже сильно викривлена, збочена. При цьому контроль за кривизною ментальної моделі, її відхиленням від об’єктивної дійсності автор покладає на рефлексію (він називає цей процес “самокритикою чистого розуму”). Ця відносно нова функція рефлексії видається нам дуже цікавою, однак визначення такого рівня адекватності, як на

нашу думку, теж є відносним. Критерій співпадіння, скажімо, з точкою зору інших не витримує критики з позиції децентрації. В той же час очевидно, що вихідними даними для побудови ментальної моделі світу виступають безумовно об’єктивні характеристики останнього, однак сприйняті та перетворені через суб’єктивні, специфічні параметри когнітивної та метакогнітивної сфер особистості, а також точки зору (ментальні моделі) значущих інших.

Уінд зі співавторами [15] пропонують досить цікаву аналогію між поняттями *ментальна модель* і *парадигма* за Куном [21]. Кун вважав, як відомо, що наука часто робить не еволюйні, а революційні скачки до нового світогляду, що зумовлено різкою зміною наукових парадигм. Айзенк вважає парадигмою теоретичну модель, з якою погоджується більшість працівників даної галузі і яка включає узгоджені методи дослідження, прийняті норми доведення і спростування і процедури експериментальної перевірки. Такі моделі і методи розробляються в сучасних наукових книгах, саме їх навчають студентів, вони утворюють основу емпіричних досліджень. Парадигми завжди містять аномалії, і основна частина наукових зусиль періоду “нормальної науки” спрямована на те, щоб вирішувати проблеми, що їх утворюють аномалії, у поняттях самої моделі. Там, де це виявляється неможливим, де аномалії накопичуються, відбуваються наукові революції, що висувають інші парадигми [20]. Однак парадигма може бути для вченого джерелом нових пошуків, коли усвідомлюється неадекватність парадигми в тому вигляді, в якому вона спочатку формулювалася і приймалася, її грубість, незадовільність її прогностичної сили, обмеженість її сфери охоплення. Коли вчені погоджуються з парадигмою, вони не приймають ще остаточного продукту, скоріше вони погоджуються прийняти її як підставу для майбутньої роботи і погоджуються розглядати як переборні її дефекти. Парадигми потребують “очищення і перетворення” нормальною наукою, вони використовуються для розвитку подальших засобів розв’язування проблем і тим самим розширяють обсяг процедур і наукової компетентності

Отже, *парадигма* – це зразок або модель, який має інтерпретувати (пояснити) те, що ми намагаємося зрозуміти, особливо коли йдеться про інтелектуальну діяльність [15, с. 90].

Наукові парадигми, за Куном та його однодумцями, не можуть співіснувати, вони обов'язково замінюють одна – одну, нова – стару, і тому їх зміна являє собою вулицю “з одностороннім рухом”. Однак це не зовсім вірно, тому що ментальні моделі мають мирно співіснувати, утворюючи певну узагальнену ментальну метамодель (інструментарій моделей), підсистеми якої дають можливість подивитися на проблеми з різних точок зору. Кожна ментальна модель виступає при цьому своєрідним інтерпретаційним фільтром, через який однакові проблеми виглядають по-різному.

Згорнуті ментальні моделі, тобто інтерпретаційні фільтри, на думку багатьох фахівців, є підґрунтям нашої інтуїції [15; 16]. На інтуїції будується процес попередньої селекції варіантів (не має значення, усвідомлений чи ні), хоча остаточне рішення може бути обумовлено проведенням аналізом. Довіра до інтуїції надає можливість термінового прийняття рішень, однак її перевірка є також необхідною, адже середовище і ситуація можуть принципово змінитися, і минулий досвід може не спрацювати. Отже, незалежно від того, в згорнутому (інтуїція) чи розгорнуто-усвідомленому вигляді спрацьовують ментальні моделі, їх ригідність, негнучкість заважають асиміляції та опрацюванню нового досвіду, а також реінтерпретації досвіду старого, і, відповідно, особистісному розвитку. У той же час гнучкі ментальні моделі є *підґрунтям розпізнавання образів* (це здатність розпізнавати новий об'єкт або нову проблему як елемент уже знайомого класу об'єктів або проблем).

За Е. Голдбергом, вони і є основою мудрості, яку він визначає як “здатність поєднувати нове зі старим, використовувати старий досвід для розв'язування нової проблеми” [4, с. 98]. Мудрість – це найвищий рівень компетенції, тобто особливої здатності розпізнавати схожі елементи між новими і попередньо розв'язаними задачами. Останнє передбачає, що компетентна (мудра) людина має в своєму розпорядженні великий набір розумових образів, кожний з яких фіксує сутність широкого діапазону специфічних ситуацій і найефективніші дії, пов'язані з цими ситуаціями. Компетентність і мудрість, на думку Е.Голдберга, це не тільки глибока здатність проникнення у суть речей, а й.. розуміння того, яку саме дію необхідно здійснити, щоб змінити їх. Тому

як мудрість, так і компетенція ціняться за їх прескриптивні можливості. Інакше кажучи, в мудрості знаходить своє найповніше втілення прогностично-перетворювальна функція інтелекту.

Проведений аналіз дозволяє зробити певні *висновки*.

Особистий світ людини конструюють (конституують) ментальні моделі, які є результатом суб'єктивного відображення та інтерпретації власного досвіду або досвіду групи, популяції, суспільства, продуктом діяльності інтегрованого інтелекту. Вони і є внутрішнім психологічним механізмом інтерпретаційного процесу. Ментальна модель як адекватний або неадекватний інтерпретаційний фільтр відіграє вирішальну роль в ефективності рішень і дій.. Вона залежить від специфіки когніцій та метакогніцій суб'єкта, семіотичної системи, якій надається перевага, специфіки мови і мовлення, а також децентраційних складових інтелекту. Незалежно від того, в згорнутому (інтуїція) чи розгорнуто-усвідомленому вигляді спрацьовують ментальні моделі, їх ригідність та негнучкість заважають асиміляції та опрацюванню нового досвіду, а також реінтерпретації досвіду старого, і, відповідно, особистісному розвитку. В той же час гнучкі ментальні моделі, які формуються протягом життя, є підґрунтям розпізнавання образів і ментальною основою мудрості.

Література

1. Анцыферова Л.И. Некоторые теоретические проблемы психологии личности // Психология личности – Самара: Издательский Дом "БАХРАХ", 1999. – Т.2. – С. 331–344.
2. Балтес П.Б. Всевозрастной подход в психологии развития: исследование динамики подъемов и спадов на протяжении жизни // Психология развития – СПб.: Питер, 2001. – С. 436 – 459.
3. Варгофский М. Модели. Репрезентация и научное понимание. – М.: Прогресс, 1988. – 507 с.
4. Голдберг Э.Парадокс мудрости. – М.: Поколение, 2007. – 384 с.
5. Ільїна Ю.М. СМД-тренінг по трансформації ментальних (розумових) моделей дорослих. – К.: ЦТІ, 2007. – 80 с.
6. Лапыгин Ю.Н. Системное решение проблем. – М.:Эксмо, 2008. – 336 с.
7. Мулуд Н. Анализ и смысл : Очерки семантических

предпосылок логики и эпистемологии. – М.: Прогресс, 1979. – 348 с.

8. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. – К.: Рад. школа, 1989. – 608 с.

9. Максименко С.Д. Генетическая психология (методологическая рефлексия проблем развития в психологии). – М.: Рефлбук; К.: Ваклер, 2000. – 320 с.

10. Проблеми психологічної герменевтики. Монографія.// За ред. Н.В.Чепелевої. – К.: Міленіум, 2004. – 276 с.

11. Смутьсон М.Л. Специфіка ментальної моделі світу в старості // Наукові студії з соціальної та політичної психології. – Вип. 13 (16). – К., 2006. – С. 139 – 155.

12.Смутьсон М.Л. Психологія розвитку інтелекту. – К.: Нора-друк, 2003. –298 с.

13. Стернберг Р. (ред). Практический интеллект. – СПб.: Питер, 2002. – 272 с.

14. Стратегії творчої діяльності: школа В.О.Моляко /За загальною редакцією В.О.Моляко. – К.: Освіта України, 2008. – 702 с.

15.Уинд Й., Крук К., Гюнтер Р. Как изменить свою жизнь и свой бизнес. Психология восприятия мира. – М.: ООО “И.Д. Вильямс”, 2008. – 272 с.

16. Холодная М.А. Психология интеллекта. Парадоксы исследования. – Москва – Томск: Изд-во Том. ун-та, 1997.

17. Цивьян Т.В. Модель мира и ее лингвистические основы. – М.: КомКнига, 2006. – 280 с.

18. Шадриков В.Д. Ментальное развитие человека. – М.: Аспект Пресс, 2007. – 284 с.

19. Эпштейн М. Безумие как экстаз и доктрина. // Nota Bene: Литературно-публицистический журнал. – № 3, Май, 2004,Иерусалим. – С. 165 – 181.

20. Eysenck H.J. Is there a paradigm in personality research? // Journal of Research in Personality. – 1983. – No.17.

21. Kuhn T.S. Second Thoughts paradigms. // In: Suppe F. (Ed.). The structure of scientific theories. – London: University of Illinois Press. – 1974.